

אישה רווקה והזרעה מלאכותית מתורם לא־יהודי

■ מבוא - סבלן של עקרות ■ רקע הלכתי
- הזרעה מלאכותית באישה נשואה:
הזרעה מלאכותית מתורם יהודי; הזרעה
מלאכותית מזרעו של לא־יהודי ■ הזרעה
מלאכותית באישה רווקה ■ טיעונים נגד
היריון של רווקה: טובת הילד; היתר
המעשה יגביר פריצות בישראל; חשד
לזנות; חיסול המשפחה היהודית; פגיעה
בטהרת עם ישראל ■ תגובות לאוסרים:
טובת הילד; חשד לזנות; הרס התא
המשפחתי; פגיעה בקדושת עם ישראל ■
חומרא דאתי לידי קולא ■ יסוד המחלוקת
■ החמלה כשיקול בפסיקה ■ סיכום

מבוא - סבלן של עקרות

ייסוריה של אישה עקרה נחשבים לסבל בלי־תואר; ולפי מחקרים שונים, הם זהים לייסוריה של אישה החולה במחלות סופניות כגון מחלת הסרטן או HIV,¹ ותחושת

1 מחקרים של: HELEN A. CARICO, MANAGEMENT OF THE INFERTILE WOMAN (Philadelphia: Lippincott Publishers, 1998), p. 300. מבוא אצל HELEN A. CARICO, MANAGEMENT OF THE INFERTILE WOMAN (Philadelphia: Lippincott Publishers, 1998), p. 300.

אובדן החיים של העקרה אף גדולה מזו של אישה החולה במחלות אלו.² גם אישה שאין לה בעיה רפואית, אלא שעקב מצבה האישי מצויה ללא ולד, למעשה נמצאת בסיטואציה של עקרה.

ללא קשר לזוגיות, נשים משתוקקות לאימהות; ואף עצם ההיריון הוא חוויה שנשים נכספות אליה.³ על הפסוק "וה' פקד את שרה כאשר אמר ויעש ה' לשרה כאשר דבר" (בראשית כא, א), פירש רש"י (בעקבות הכפילות "אמר" ו"דבר") שהבטחה אחת הייתה על הלידה והבטחה שנייה על ההיריון; ומדבריו משתמע ששרה אמנו לא רק ביקשה בן אלא אף את חוויית ההיריון.⁴ גם רווקה משתוקקת להיריון ולידה; ואף היא זועקת את זעקת רחל אמנו "הבה לי בנים אם אין מתה אנכי" (בראשית ל, א).

גם אישה שלא זכתה לזוגיות ומתקרבת לסוף גיל הפוריות רוצה צאצא שתוכל להעניק לו אהבה ללא גבולות ושתקבל ממנו את אותה אהבה בחזרה; גם היא רוצה מישהו שיהיה לצידה בחייה ובזקנותה, "חוטרא לידה ומרה לקבורה". היא מבקשת להיות אימא.

האם לאישה רווקה מותר אפוא ללדת באמצעות הזרעה מלאכותית?⁵

רקע הלכתי - הזרעה מלאכותית באישה נשואה

הזרעה מלאכותית מתורם יהודי

בין הפוסקים שוררת הסכמה כי אסור לאישה להתעבר מזרעו של תורם זר יהודי; אף שלדעת הרב משה פיינשטיין תוקפו של האיסור הוא מדרבנן, "גזרה שמא אח יישא את אחותו" (כלומר אנו חוששים שמא הוולד לא ידע את זהות אביו ויישא את אחותו

2 ALINE P. ZOLDBARD, MEN WOMEN & INFERTILITY (New York: Lexington Books, 1993), p. 112

3 M. Mazor, "Emotional Reactions to Infertility", p. 43 (Paper presented at the 133rd annual meeting of the American Psychiatric Association, San Francisco, 1980)

מזור מצא כי במסגרת מפגשי תמיכה של נשים ללא ילדים, נשים שלא הצליחו להיכנס להיריון קינאו בנשים שנכנסו להיריון והפילו משום שהן לפחות חוו את חוויית ההיריון.

4 להרחבת העניין ראו בספרי המפתח השלישי (התשע"ב), עמ' 51-55.

5 לעיון והרחבה בסוגיה זו ראו: גילית חומסקי "בעזרת האם" ידיעות אחרונות - 7 ימים (ג' אלול התש"ע), עמ' 38-44.

SUSAN MARTHA KAHN, REPRODUCING JEWS: A CULTURAL ACCOUNT OF ASSISTED CONCEPTION IN ISRAEL (Durham And London: Duke University Press, 2000) (עבודת מחקר על רווקות בארץ, כולל נשים דתיות, הבוחרות באימהות

יחידנית). כמו כן ראו: הרב דוד סתיו והרב אברהם סתיו **אבוא ביתך** (התשע"ח), עמ' 71 ואילך; דבורה רוס "הזרעה מלאכותית לאשה פנויה" **נשים בדין הלכתי** (מיכה הלפרן וחנה ספראי עורכים, התשנ"ח), עמ' מה-עב; הרב יובל שרלו "לידה ללא נישואין" (באתר ישיבת אורות שאול, www.ypt.co.il/beit-hamidrash/view.asp?id=4442 - חלק ראשון; www.ypt.co.il/beit-hamidrash/view.asp?id=4452 - חלק שני).

בת אביו, תורם הזרע, בלא שידע).⁶ לפי דעה זו, האישה אינה נחשבת לנואפת, הוולד אינו ממזר, ומעשיה אפילו אינם עילה לגירושין אף אם היא הרתה ללא ידיעת בעלה.⁷ לעומת זאת, לדעת הרב יואל טייטלבוים, האישה נחשבת לנואפת והוולד ממזר.⁸ בין שתי הדעות הקיצוניות הללו ישנו מנעד דעות רחב.⁹

הזרעה מלאכותית מזרעו של לא־יהודי

הרב פיינשטיין התיר לאישה נשואה לבצע הזרעה מלאכותית מתורם זר שאינו יהודי, וכך נימק את היתרו:

אבל מכיון שהטעם מפורש שם [=הגהות הסמ"ק] שהוא מדין גזירה שמא ישא אחותו מאביו וכן הוא בבית שמואל... יש להתיר בזרע של נכרי שכיון שהולד יהיה ישראל כיון שאמו ישראלית אין לחוש לכלום... וכ"ש כשאינו דרך ביאה אלא מאמבטי... אף לשיטתו הרי אף מביאת נכרי הלכה שאין הולד ממזר. ולכן יש להתיר בשעת הדחק גדול ומצטערים מאד בהשתוקקם לולד, לזרוק להאשה במעיה זרע של נכרי דווקא.¹⁰

הרב פיינשטיין טען שהשימוש בזרעו של לא־יהודי מותר גם לפי הטוענים שהוולד הנולד לאישה נשואה שהופרתה בהזרעה מלאכותית מיהודי הוא ממזר. במקרה זה אף אין חשש שמא יישא אח את אחותו, ועל כן אין סיבה הלכתית לאסור.¹¹

6 מקורם של דברי הרב פיינשטיין בלשון רבנו פרץ מקורביל בהגהותיו לסמ"ק, כפי שהיא מצוטטת בב"ח (יורה דעה, סימן קצה, ד"ה מצאתי). מקור דברי רבנו פרץ בתוספתא (ליברמן, קידושין א, ב) המביאה כמה דעות המגדירות את המושג "זימה". בגמרא (יבמות לו ע"ב), מצויה הלכה נוספת המתקשרת לעניין זה: "אמר ר' אליעזר בן יעקב, לא ישא אדם אשה במדינה זו וילך וישא אשה במדינה אחרת, שמא יזדווגו זה לזה, ונמצא אח נושא את אחותו". הגזרה "שמא יישא" נפסקה במשנה תורה, איסורי ביאה, פרק כא, הלכה כט; בהשגות הרמב"ן על ספר המצוות, שורש ה, ד"ה ומאלו נלמד; ברא"ש, יבמות לו ע"ב; ובשולחן ערוך, אבן העזר, סימן ב, סעיף יא.

7 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן עא (תשובה משנת תשי"ט); שם, סימן י (תשובה משנת תשכ"א).

8 הרב יואל טייטלבוים "בדבר הזרעה המלאכותית בזרע איש אחר: בירור הלכה אשר הולד הוא ממזר והאשה אסורה לבעלה ועוד כמה איסורי תורה ורבנן" המאור, שנה טו, קונטרס ט 3 (אב התשכ"ד); הנ"ל [חלק שני של המאמר], המאור, שנה טו, קונטרס י 3 (אלול התשכ"ד).

9 לדוגמה, לדעת הרב שלמה זלמן אויערבך, הולד ספק ממזר, אולם האישה אינה נאסרת על בעלה, ראו מאמרו "הזרעה מלאכותית" נועם א [עמ'] קמה (התשי"ח).

10 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן עא.

11 שם. הרב יחיאל יעקב ויינברג העלה אפשרות זו כבר בשנת תשי"א; ראו שו"ת שרידי אש, חלק ג, סימן ה (=משפט הנולדים ע"י הזרעה מלאכותית" הפרדס, שנה כה 6 [תשרי תשי"א]). הרב ויינברג אסר זאת משיקולים הלכתיים שונים, והחשש העיקרי שלו הוא שהוולד יפטור בטעות את אמו מחליצה, במקרה שבעלה ימות ללא בנים. הוא גם חושש שמא אישה תזנה ותאמר שהיא התעברה מהזרעה מלאכותית. שיקולים אלו דחה הרב פיינשטיין, פעם בשו"ת אגרות משה (אבן העזר, חלק ב, סימן יא), ופעם במאמר

אף שבעיני הרב פיינשטיין הדבר מותר על פי ההלכה, הוא המליץ שלא לנהוג כך ואף הסתייג ממעשה זה - אך לא מסיבה הלכתית כלשהי אלא משום שחשש לקלקול הנישואין. כך לדוגמה כתב בתשובה אחת: "ויש ליעץ שלא לעשות זה מפני השלום שישרה בהבית כאשר אני נוהג בזה"¹² וכך כתב גם בתשובה אחרת:

אבל למעשה לא הוריתי לעשות כן מטעם שלעניין קיום מצות פו"ר [פרייה ורבייה] לבעלה אין זה כלום, והאשה הא אינה מחוייבת, ושייך שיצא מזה קנאה גדולה לבעלה ולכן אין זה עצה טובה.¹³

הזרעה מלאכותית באישה רווקה

לפי האמור עד כה, בהזרעה מלאכותית של אישה רווקה מזרעו של נוכרי, אין לכאורה כל בעיה הלכתית: אין ניאוף; אין ממזרות; אין את החשש שמא יישא אח את אחותו; וגם החשש של "שמא תצא אמו בלא חליצה" אינו קיים. גם הסתייגותו של הרב פיינשטיין מחמת פגיעה אפשרית בשלום הבית אינה שייכת ברווקה; ונראה אפוא כי לפי ההלכה הפורמלית אין בכך איסור.

טיעונים נגד היריון של רווקה

הטיעונים נגד הפריה מלאכותית לרווקה הם רבים. בוודאי רצוי להוליד ולגדל ילדים בתוך משפחה; וההלכה הראשונה בהלכות פרייה ורבייה היא המצווה למצוא אישה. זוגיות היא תנאי הכרחי למצוות פרייה ורבייה; ולא יעלה על הדעת שגבר יקיים מצווה זו ללא אישה לכתחילה אף שהוא מצווה על כך. באותו אופן לא יעלה על הדעת שאישה תביא ילדים לעולם לכתחילה מחוץ למסגרת הנישואין.

מיוחד שפרסם בספרו דברות משה (סוף מסכת כתובות). הרב פיינשטיין כתב שאין לחשוש שהאישה לא תעמוד בניסיון "ואין לבדות מלבנו חששות חדשות". הרב פיינשטיין הוכיח את עמדתו מההיתר לגדל יתום בתוך ביתו אף שגם שם קיים אותו חשש לגבי חליצה (סוטה מג ע"ב, ר' יצחק אר"י משום ראב"י). להוכחות נוספות ראו דברות משה, כתובות, עמ' רלד.

12 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק ג, סימן יד.

13 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק ד, סימן לב, סעיף ה. חששו של הרב פיינשטיין לגבי קנאה עתידית של הבעל מצוי גם בספרות המקצועית. ראו: Aline, לעיל הע' 2, עמ' 105-107; Marcel Heiman & Sophia J. Kleegman, "Insemination: A Psychoanalytic and Infertility Study", 17 FERTILITY AND STERILITY 117 (1966).

אישה רווקה והזרעה מלאכותית מתורם לא־יהודי

בהקשר זה ראוי לציון הסברו של הרב יוסף אליהו הענקין לכפילות הציוויים בתורה על מצוות פרייה ורבייה: הציווי לאדם הראשון, והציווי לנח ולבניו. לדעתו, הציווי הראשון לאדם היה:

על עצם ההולדה... הציווי לפרות ולרבות. ואילו הציווי השני היה על העמדת משפחות. הכתוב מדגיש את העניין המשפחתי, "למשפחותיהם יצאו מן התיבה".¹⁴

התורה מזהירה אותנו אפוא להביא ילדים לעולם רק במסגרת משפחתית; ומכוח סברה זו רבים טוענים כנגד האפשרות שרווקה תהרה מזרעו של נוכרי. אפרט את טיעוניהם העיקריים.

טובת הילד

הרב דוב ליאור כתב:

ילד שמלכתחילה יגדל ללא אב, ודאי שתהיינה לכך השלכות על תכונותיו ועל התנהגותו. לאחר מכן הוא עלול להיות אומלל.¹⁵

הרב ישראל רוזן מסר בשם הרב יעקב אריאל: "אי אפשר לעזור למישהו על חשבון מישהו אחר", ובשם הרב נחום רבינוביץ נכתב:

אישה הבוחרת ללדת ללא נישואין באמצעות תרומת זרע היא אכזרית, הבאת ילד יתום לעולם היא מעשה רשעות שלא יעלה על הדעת.¹⁶

ולדברים אלה הסכים הרב יצחק שילת שכתב:

כל ילד זקוק מבחינה נפשית לאב ולאם. דמות האב חשובה לו עד מאד להזדהות אתה, וליצור בעזרתה את אישיותו, כמו שחשובה לו דמות האם. לידת ילד לתוך משפחה ללא אב, לכתחילה, ולא כתוצאה מאסון של מות האב בזמן ההיריון ח"ו - זהו מעשה עוול כלפי הולד, העתיד לגדול כילד שיש לו חסך נפשי חמור.¹⁷

מטעם זה אוסר גם הרב שלמה אבינר את הדבר ונימוקו עימו: "אין זה טוב, כי הילד יהיה אומלל בלי אבא".¹⁸

14 הרב יוסף אליהו הענקין "חוס משפחה ופרו ורבו" הפרדס, שנה כז, חוברת 1 (תמוז התשי"ג).

15 שו"ת דבר חברון, סימן א, עמ' 17.

16 www.news1.co.il/Archive/003-D-31530-00.html?tag=22-35-07

17 הרב יצחק שילת "שכפול גנטי לאור ההלכה" תחומין יח 137 (התשנ"ח), עמ' 141-142.

18 שו"ת שאילת שלמה, חלק ד, סימן רעז.

היתר המעשה יגביר פריצות בישראל

הרב יועזר אריאל כתב כי מעשה זה יגביר את הפריצות בישראל:

לכן יש לאסור לרווקות הזרעה מלאכותית, כדי להקשות על רווקות פרוצות להתעבר בזנות, ולכסות את מעשיהן בטענה שהתעברו בהזרעה מלאכותית כביכול.¹⁹

חשד לזנות

ב"שולחן ערוך" (אבן העזר, סימן א, סעיף יג) נפסק: "יש אומרים דלא תעמוד [אישה] בלא איש, משום חשדא"; ויש הטוענים כי צאצא של רווקה עשוי להחריף חשד כזה. כך פסק הרב יועזר אריאל שהעלה את טעם החשד לזנות של האם שכתוצאה ממנו יהיה פגם לוולד ויצא שם רע על האם.²⁰

הרס התא המשפחתי

יש הסבורים כי מעשה זה עשוי להביא להרס התא המשפחתי.²¹

פגיעה בטהרת עם ישראל

הרב דוב ליאור טען שיש בכך גם פגיעה בטהרת עם ישראל:

מבחינה רעיונית, ודאי שכל העניין לא מתאים לרוח ישראל שצריך להקפיד על כשרות המשפחה ועל הייחוד שלהן, כפי שחז"ל אמרו בקידושין (עא ע"ב) "אין השכינה שורה אלא על משפחות מיוחסות בישראל".²²

19 הרב יועזר אריאל "הזרעה מלאכותית לפנויות" אסיא פז-פח 103 (סיוון התש"ע).
20 פסק זה מבוסס על דברי הגמרא (גיטין עט ע"ב) המבארת כי לדעת בית הלל, גט ישן (כלומר גט שאחרי שהבעל כתב אותו, הוא התייחד עם אשתו) פסול שמא יאמרו כי אישה זו התעברה אחר הגירושין דרך זנות. לכאורה גם במקרה שלנו, אנשים עשויים לומר שהילד בא לעולם בדרך זנות. ראו גם הרב אמיר משיח הלכה בתמורות הזמן במשנתו של הרב שלמה זלמן אוירבך (התשע"ג), עמ' 104-105, שציין (בעקבות דברי ה"נשמת אברהם") כי הרב אויערבך העלה את החשד לזנות כסיבה לאסור הפריה מלאכותית לרווקה.
21 בהקשר זה ראוי לציין כי אפילו עמדת "ועד ההלכה" של התנועה הקונסרבטיבית בתשובה לשאלה בעניין זה הייתה מסויגת מאוד מחמת החשש להרס המשפחה היהודית. ראו responsafortoday.com/wp-content/uploads/2018/05/vol3_7.pdf
22 שו"ת דבר חברון, סימן א, עמ' 17. האדמו"ר מסאטמר ואחרים העלו טענה זו כנגד הפריה מלאכותית לנשואה.

תגובות לאוסרים

טובת הילד

בנידון שלפנינו ישנה התנגשות בין החמלה כלפי האישה, ובין החמלה כלפי הילד שייוולד. כל אישה יודעת היטב - לא פחות מהרב - כי טובת הילד דורשת את נוכחתם של אב ואם, אולם לא כל מצב בחיים הוא מצב אידיאלי ומושלם. ילדים רבים גדלים ללא אב, או חיים עם אב אלים ורע, ועל אף זאת הם גדלים והופכים לאנשים נורמטיביים;²³ ולפיכך חיים רעים עתידיים לילד שייוולד הם בגדר ספק, בעוד סבלה של האישה הוא ודאי. מלבד זאת תמיד קיימת האפשרות שהאם תתחתן לבסוף וכך תנכח דמות אב בחיי הילד. הגמרא (עירובין יג ע"א) קובעת כי "נוח לו לאדם שלא נברא", ודברים אלה נאמרו על כולנו - גם לגבי מי שנולד מסגרת מבנה משפחה מסורתית - והגמרא ממשיכה כי "עכשיו שנולד, יעסוק במצוות", וגם הילד שייוולד יתחנך למצוות.²⁴ ובכל זאת, טענת טובת הילד היא טענה חזקה, ועל האם לחשב במשנה זהירות את צעדיה; טוב תעשה אם דמות גברית, סבא או דוד, תהיה מעורבת בחיי הילד שייוולד לה.

חשד לזנות

צאצא לאו דווקא יחריף את החשד, שכן כולם יודעים כיום על אפשרות ההפריה המלאכותית.

הרס התא המשפחתי

אין חשש שבנות שומרות מצוות יעדיפו לוותר על הנישואין ויבחרו להיות אימהות ללא גבר לצידן, ואין לחשוש כי התופעה תהפוך למגמה חברתית. הפסוק "ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך" (בראשית ג, טז) מבשר את עומק התשוקה הטמונה בנפשה

23 מאידך-גיסא, כאשר היה אבא והוא נפטר, ישנם זיכרונות או לפחות סיפורים. במקרה שלנו, אין אפילו דמות אב, יש רק תא זרע, ומסתבר שמצב זה יותר קשה מבחינה פסיכולוגית.

24 הרב דוד ביגמן מביא ראיה מן האמורא אביי: "אנן סהדי שיתומים גדלים ומצליחים בחייהם למרות חסרון האב או האם, ואף חסרונם של שני ההורים, כגון האמורא אביי" (tinyurl.com/y7h5jtrj). ראו בעבודתה של אילנה אלטמן-דורון "שאלת הזרעה המלאכותית בספרות השו"ת" (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת פוסטדם, 2016), עמ' 222, שסיכמה את הדיון בנושא במילים הבאות: "המחקרים העוסקים ברווחת הילדים הגדלים במשפחות חד-הוריות מציינים תמונה מורכבת יותר מזו המתוארת על ידי הרבנים. מחד, נשמעת העמדה השמרנית, לפיה מבנה המשפחה החד-הורי מהווה גורם סיכון המנבא בעיות התפתחות והתנהגות בילדים הגדלים במסגרת זו; ומאידך, ניצבת הטענה כי דווקא לסביבה ולגורמים הכלכליים-חברתיים השפעה משמעותית יותר על התפתחות הילד". המשמעות של מסקנתה היא שאי אפשר לקבוע שדווקא ילדים חד-הוריים סובלים בהמשך חייהם יותר מילדים שגדלו בעוני או עם כל בעיה אחרת.

של האישה לחיי נישואין. גם חז"ל ציינו את רצונן הטבעי של נשים להינשא באומרם כי חזקה ש"טב למיתב טן דו מלמיטב ארמלו".²⁵

פגיעה בקדושת עם ישראל

את הטענה כי "אין השכינה שורה אלא על משפחות מיוחסת בישראל" דחה הרב פיינשטיין וכתב שהוולד מתייחס אחר אמו וזוכה לשכינה (דברות משה, כתובות, עמ' רלג-רמ). אולם מלבד זאת, התשובה העיקרית לטענת הפגיעה בקדושת עם ישראל היא שאין זו הפעם הראשונה שטענה זו נטענת; והיא הופיעה גם בסוגיית ההזרעה המלאכותית לפני כמה עשורים.

פסיקותיו של הרב פיינשטיין שהתירו הזרעה מלאכותית לאישה נשואה גרמו לרעידת אדמה בעולם הרבני בארצות הברית; ולמעלה משלושים מכתבים ומאמרים נכתבו בכתב העת "המאור" נגד פסיקתו של הרב פיינשטיין ו"למען הצלת טהרת עם ישראל".²⁶ לשם הדגמת החששות שהעלו רבנים שונים בתגובה לפסיקתו של הרב פיינשטיין אביא כמה התבטאויות מייצגות:

הרב יודא אריה עזרין: "והוא הגורם שעל ידי זה יהיה הדור פרוץ בזנות, ככימי דור המבול... שהפרצות התרכו בזה מפני שהיו כאלה שהראו פנים להתיר".²⁷
האדמו"ר מסאטמר: "השתוממתי על המראה", "והוא מבהיל את הרעיון", "גודל הפרצה הנוראה".²⁸

הרב חיים צימרמן: "ואם זה מותר, הרי אפשר לעקור את כל התורה כולה בעניין עריות, ולבלבל טהרת כל המשפחות... עד שיבטל כל עניין היוחסין בישראל".²⁹
הרב שלמה הלבערשטאם: "הבן הזה יהיה גוי גמור... אשה תסמוך על ההיתר של מורה הוראה, גם בלי ידיעת בעלה, ותוכל לפצות את הרופא במחיר יותר גדול

25 הרב משה בארי במאמרו "האם חזקה טב למיתב טן דו עשויה להשתנות?" תחומין כט 63 (התשס"ח) טען שחזקה "טב למיתב" כבר השתנתה לפי דעות מסוימות; אולם דבריו אינם שייכים לענייננו. הרב בארי התייחס לאישה נשואה המעדיפה להתגרש ולא להישאר בזוגיות בלתי-רצויה (שלא כבעבר, כאשר בגין סיבות כלכליות וחברתיות, נשים העדיפו להישאר בזוגיות לא-רצויה במקום להתגרש). זה אינו המצב לגבי אישה רווקה.

26 חוץ ממאמרו של הרב יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר, שהתייחס לעניין באופן הלכתי, כולם כתבו על הנושא מזווית ערכית, ונקטו התבטאויות חריפות נגד המתיר שפורץ גדר. ראו גם מאמרו של הרב שמואל אהרון יודלביץ "בירור הלכה באיסור השתמשות בהפריה מלאכותית" נועם י [עמ' נח (התשכ"ז)], שכתב גם הוא נגד פסיקתו של הרב פיינשטיין.

27 הרב יודא אריה עזרין "בספק תערובות והזרעה המלאכותית" המאור, שנה יג, קונטרס ט 11 (אב התשכ"ב).

28 הרב טייטלבוים, לעיל הע' 8.

29 הרב חיים צימרמן "באיסור הזרעה מלאכותית" המאור, שנה טו, קונטרס י 5 (אלול התשכ"ד).

שיעשה לה זריקה ואחרי כחודש ימים תבשר לבעלה שהרתה ממנו וגם תלד בן, ואביו המרום יעשה משתה גדול... והיה כי יגדל ויגיע לפרק האיש מקדש ישתדך עם רב או אדמו"ר מפורסם... מה לך נרדם בעת שסכנה איומה מרחפת על כלל ישראל... תביא לחורבן כליל של טהרת ויחוס המשפחה הישראלית... אני מציע שרבני וצדקני ישראל יזדרזו להכריז חרם איום על כל אישה אשר תפשע מהיום והלאה בפשע הזה..."³⁰

הנקודה החשובה כאן היא שגם בעבר, לפני כחמישים שנה, רבנים הביעו חששות שונים ומשונים לגבי הזרעה מלאכותית לאישה נשואה, אך חששות אלו לא התממשו. הביטויים שבהם השתמשו זהים לביטויים שבהם משתמשים כיום לגבי הפריה מלאכותית לרווקה, ונראה שגם חששות אלו עתידיים להתבדות. כבר כיום ישנם רבנים שהתירו לנשים מסוימות להרות מזרעו של תורם לא־יהודי וקדושת ישראל לא נפרצה.³¹ לא עוד אלא שרק המיעוט של המיעוט יגיע למצב זה והכול ייעשה במרב הצניעות. כמו כן, רק מספר קטן של נשים יחליטו להביא ילד לעולם בעודן רווקות, ולפיכך אין לחשוש לפרצה בערכי היהדות. אדרבה, הנשים העושות זאת תורמות לקדושת ישראל כשהן מבקשות ללדת בהיתר כאשר קל וזול יותר לעשות זאת באיסור.

חומרא דאתי לידי קולא

ישנה שיטה שמרנית המבוססת על דברי ה"חתם סופר" ולפיה "חדש אסור מן התורה".³² לפי שיטה זו, אין להתיר דבר שלא היה מותר מדורי דורות. ה"חזון איש" דגל גם הוא בשיטה זו וכך כתב:

וכל אלו הדברים אינם נקבעים על ראיות מכריעות, אלא נובעות מהעיקר היסודי שאין להתיר אלא בוודאות, וכל שאינו בוודאות היתר הוא אסור.³³

30 הרב שלמה הלבערשטאם "קונטרס להצלת קדושת ויחוס ישראל: הצעת הכרזת איסור וחרם על כל אשה שתפשע לקבל הזרעה מלאכותית" המאור, שנה טז, קונטרס א 5 (תשרי-חשוון התשכ"ה).

31 כגון הרב יצחק שילת (לעיל הע' 17), שהתיר לאישה נשואה (אף שהוא אוסר לרווקה): "לזוג נשוי מותר יהיה להביא לעולם ילד שמבחינה ביולוגית רק האם היא אמו ואין לו אב, כי סוף סוף מבחינה נפשית האב יקבל אותו כבן, שהרי אפילו המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו (סנהדרין יט ע"ב), כל שכן לזה, שבני הזוג רצו בו וגידלוהו ביחד מבטן ומלידה".

32 שו"ת חתם סופר, אורח חיים, סימן כח. הלשון ע"פ המשנה (ערלה ג, ט), כאשר הנושא הוא דיני התבואה החדשה. ראו יעקב כץ "אורתודוקסיה בפרספקטיבה היסטורית" כיוונים 33 [עמ' 89 (התשמ"ז)]. ראו גם: Rabbi Daniel Sperber, "Paralysis in Contemporary Hakakha?", 36(3) TRADITION 1 (2002).

33 חזון איש: קובץ איגרות (הרב שלמה גריינמן עורך, התש"ן), חלק ב, סימן כח.

לעומת זאת, לפי גישה אחרת אין לאסור דבר־מה אלא אם יובאו טעמים משכנעים לאוסרו. לדוגמה, בדיון על שאיבת זרע מכיס האשכים של גבר מת על מנת להפרות את אשתו ולהשאיר לו זכר בעולם, כתב הרב יעוזר אריאל בשם הרב זלמן נחמיה גולדברג "שאין בכך איסור. נציין שעל פי ההלכה צריך סיבה כדי לאסור, וללא סיבה כזו המצב הטבעי הוא היתר..."³⁴.

מקורה של גישה זו בירושלמי,³⁵ שהובאה בתשובות מיימוניות בלשון זו: "כשם שאסור להתיר את האסור, כך אסור לאסור את המותר".³⁶ לגישה זו יש כמה סיבות, והעיקרית שבהן היא שאם אוסרים את המותר, אנשים יקלו במקום אחר, וכך כתב הרב יחיאל יעקב ויינברג:

מפני שעל הרוב יש בו צד הקל במקום אחר מחמת שנאסר והוי חומרא דאתי לידי קולא. ואע"פ שלפי הנראה לא יבוא מזה צד קולא - אסור, שאפשר שיתגלגל ויבוא קולא עד אחר מאה דברים... אם החומרא גורמת תיכף ומיד להפסד הנראה לעיניים... גם גרם לחלול השם.³⁷

גם הרמב"ם התעלם מההלכה הפסוקה (שהובאה גם ב"משנה תורה") האוסרת לאישה "קטלנית" להינשא, והתיר לה זאת מחמת "חומרא דאתי לידי קולא":

ראוי להקל באלה העניינים ושיעמיד הדיין פני מתעלם מהם בגלוי, לפי הדקדוק בזה העניין הקל מביא לעניינים חמורים מאד.³⁸

וכך כתב גם בתשובה אחרת:

34 הרב יעוזר אריאל, לעיל הע' 19, עמ' 113. יש לציין כי הרב אריאל כתב שהרב זלמן נחמיה גולדברג השיב שבגין סיבת החשד, אין ראוי שרווקה תביא ילד לעולם; ונכון העיר העורך (שם, עמ' 116, הע' 4) כי הוא אמר "אינו ראוי" ולא אמר "אסור".

35 ירושלמי, תרומות ה, ג (וכן חגיגה א, ח): "כשם שאסור לטהר את הטמא כך אסור לטמא את הטהור".
36 תשובות מיימוניות, מאכלות אסורות, פרק ג, הלכה טו (הובא בבית יוסף, יורה דעה, סוף סימן קטו; ובש"ך, הנהגת הוראות איסור והיתר, סעיף ט). ייתכן שלבעל "תשובות מיימוניות" הייתה גרסה אחרת או שלמד איסור והיתר מטומאה וטהרה. ראו גם מאמרו של הרב מנחם יהודה אושפיזאי "האם מותר לאסור דבר המותר?" שבילין ב [עמ'] כט (סיוון התשכ"ב), עמ' כט-לא.

37 שו"ת שרידי אש, חלק ב, סימן ד. ראו גם שו"ת אורח משפט, סימן קיב (הובא בספרו של הרב דניאל שפרבר דרכה של הלכה [התשס"ז], עמ' 112, הע' 164).

38 תשובות הרמב"ם (מהדורת מקיצי נרדמים, התשי"ח), סימן טו. הובא אצל הרב אליעזר ברקוביץ ההלכה: כוחה ותפקידה (התשס"ח), עמ' סז. דינה של אישה קטלנית (אישה שהתאלמנה משני בעלים ואסור לה להינשא בשלישית) הובא ב"משנה תורה" (איסורי ביאה, פרק כא, הלכה לא) וב"שולחן ערוך" (אבן העזר, סימן ט, הלכה א).

והלכה למעשה אצלנו... ימות לאשה בעל אחר בעל, מספר בעלים, היא לא תימנע מלהינשא, ביחוד כשהיא בשנות הבחורות, בגלל ההפסד שיש לחשוש בזה... ואיך נסכן אנו בבנות ישראל לצאת לתרבות רעה?³⁹

דברי הרמב"ם נכונים גם בנידון דידן: אם לא נתיר לרווקות המבקשות להרות בדרך מותרת לעשות זאת, התשוקה לאימהות תדחוף אותן להרות בדרך אסורה. הרמב"ם נהג להתיר לאישה קטלנית להינשא בניגוד להלכה הפסוקה, עקב החשש של יציאה ל"תרבות רעה", כל שכן שאין להחמיר בענייננו שלגבי אין איסור הלכתי וישנו חשש שמא האישה תעבור על איסור אחר.

יסוד המחלוקת

גם כאשר ההלכה הצרופה אינה אוסרת מעשה מסוים, מותר לפוסקים לאוסרו אם יש בכך משום טובת הזולת או הציבור, מן השמירה על ערכי היהדות וכדומה; אך במצב כזה עליהם לשכנע שטעמם מוצדק.⁴⁰ ואכן, הרב פיינשטיין למד מהפסוק "קדושים תהיו" (ויקרא יט, ב) שיש רשות לרבנים לחדש איסורים,⁴¹ אך אם נעקוב אחר פסיקותיו נגלה שבתשובות העוסקות בנושאים הכרוכים בסבל ועצבות, הרב פיינשטיין לא השתמש בטעמים ערכיים לאסור (כפי שהוא נהג בשאלת עישון מריחואנה, למשל)⁴² והוא תמיד מצא פתח להיתר.⁴³ במקרה של רווקה, האוסרים אכן מגינים על הילד, אולם השיקול הדומיננטי הוא החשש לפגיעה בערכים מקודשים (כגון: התא המשפחתי, וקדושה וטהרה); בעוד הסיבה להתיר היא חמלה על האישה.⁴⁴ לפנינו אפוא מחלוקת שיסודה הוא העימות בין ערכים לבין חמלה.

39 תשובות הרמב"ם, סימן ריח. תמצית התשובה הובאה ב"כסף משנה" (איסורי ביאה, פרק כא, הלכה לא). למחקר מקיף על אישה קטלנית ודיניה, ראו ג'פרי חיימוביץ "חזקת אשת קטלנית" (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, התשנ"ח).

40 ראו משנה, ידיים ד, ג. מן המחלוקת במשנה מוכן כי מי שמחדש, חייב להוכיח את עמדתו - בין לחומרא בין לקולא. ראו גם: תפארת ישראל, שם, ס"ק כז; רש"י, תמורה כח ע"ב, ד"ה נעבד.

41 ראו שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ב, סימן קא (על פי הרמב"ן).

42 לניתוח תשובתו של הרב פיינשטיין ראו מאמרי "הקנאביס בהלכה" צהר מב 91 (התשע"ח).

43 ראו להלן הע' 48-52.

44 כך נמסר בשם הרב אהרן ליכטנשטיין במאמרו של הרב שמואל דוד "תשובות בעל פה של הרב אהרן ליכטנשטיין", צהר מ 19 (התשע"ד), עמ' 32; כך נכתב בשם הרב יובל שרלו (tinyurl.com/yavo7jfn); וכך הורה הרב דוד ביגמן במאמרו "האם ראוי להקצות משאבים קהילתיים לעזור לרווקה מבוגרת להרות בהפריה מלאכותית?" (tinyurl.com/y7h5jtrj). אף שהרב ביגמן סבור שיש לעזור לנשים הללו ולא לדחות אותן, אני מסתייג מדבריו כי יש להתיר זאת מטעם מצוות "לשבת יצרה" ועוד, ראו שם. דומני שהנמקה דתית (כלומר שהאישה מקיימת את מצוות התורה על ידי היריונה כאם חד־הורית) אינו רלבנטי כלל בהקשר זה, שכן היא עשויה להידחות על ידי טעם דתי אחר (זוגיות היא תנאי

למעשה, זה היה גם הבסיס למחלוקתם של הרב פיינשטיין ומתנגדיו על אודות הזרעה מלאכותית לאישה נשואה.⁴⁵ כך כתב הרב עמנואל יעקובוביץ':

אם בכל זאת שוללת ההלכה היהודית ללא סייג את ההזרעה המלאכותית כרע מוחלט הרי זה בעיקר מטעמים מוסריים ולא משום אי חוקיותו של המעשה עצמו. המניע העיקרי לדחיית מעשה זה הוא הפחד מן הנזק שיביא אישורו החוקי... הזרעה מלאכותית... עשויה לנתק הקשר בין הולדת ילדים ונישואים, שהוא הכרחי לקיום המשפחה, התא היסודי והמקודש ביותר של החברה האנושית. זו תיתן אפשרות לנשים להשביע רעבונן לילדים מבלי להזדקק לבעל ולבית. זו תסלול הדרך לפריעת מוסר הרת אסון... לפיכך חרצו כל הפוסקים פה אחד דינו של מעשה זה כמעשה מכוער ותועבת מצרים.⁴⁶

לדעת הרב יעקובוביץ', "הטעם המוסרי" ו"הפחד מן הנזק שיביא [המעשה]" הם סיבת האיסור. הביטויים הציניים והמשפילים שליוו את ה"רע מוחלט" כהגדרתו - כגון: "להשביע רעבונן", "לפריעת מוסר הרת אסון" ו"תועבת מצרים" - מבטאים בעיקר את תחושת הסלידה של הכותב.

גישתו של הרב פיינשטיין שונה לחלוטין. הוא אינו רואה נשים אלו כפרוצות וכדומה, אלא משווה אותן לאימהות הקדושות.⁴⁷ אומנם כפי שצינו, הרב פיינשטיין הסתייג בפועל מהפריה מלאכותית לאישה נשואה מחשש לקלקול הנישואין של בני הזוג; אולם הוא מבחין באופן ברור בין ההלכה כשלעצמה לבין דעתו האישית, ומעולם לא כינה את המעשה (או את הנשים העושות אותו) בכינויי גנאי.

החמלה כשיקול בפסיקה

בהקשר זה יש לציין כי אחד ממאפייני פסיקתו של הרב פיינשטיין הוא השפעת גורם החמלה. בכל השאלות הקשורות לסבלה של אישה, הרב פיינשטיין שקד למצוא פתרון הולם; הוא השווה כל מקרה למקרה של עגונה שיש חיוב לשקוד לטובתה, כי "משום

למצוות פרייה ורבייה ולמצוות "לשבת יצרה"). טעם ההיתר העיקרי הוא הטעם האנושי; וראו להלן בסיכום.

45 אין זה אומר שהאוסר אינו חומל על האישה, והמתיר אינו מכבד שיקולים ערכיים, אלא שבהתנגשות בין שני העניינים, האחד יעדיף ערכים ורעהו יעדיף חמלה. ראו: Moshe Drori, "Artificial Insemination - Is it Adultery?", JEWISH LAW AND CURRENT LEGAL PROBLEMS (rabbi Nahum Rakover ed., Jerusalem: Library of Jewish Law, 1984), p. 213

46 הרב עמנואל יעקובוביץ' הרפואה והיהדות (התשכ"ו), עמ' 235.

47 ראו שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן א, וסימן עא.

עיגונא אקילו בה רבנן" (יבמות פח ע"א); וכך התבטא, בין היתר, לגבי שידוכים,⁴⁸ אישות,⁴⁹ מניעת היריון,⁵⁰ גיטין,⁵¹ עגונות,⁵² ובמיוחד פוריות.

באחת התשובות, הרב פיינשטיין הביע את השקפתו המפורשת לגבי מחויבותו של הפוסק לשקוד על טובת הנשים:

לא להורות רק מחמת שנמצא כן [בספרים] דהוי זה כעין מורה מתוך משנתו שע"ז נאמר התנאים מבלי עולם... ודאי שרשאין אף אנו לחלוק על האחרונים וגם לפעמים על איזה ראשונים כשיש ראיות נכונות והעיקר גם בטעמים נכונים... במקום צורך גדול וכ"ש במקום עיגון... ודאי מחוייבין גם אנחנו להורות אם רק נראה לנו להתיר ואסור לנו להיות מהענוים ולעגן בת ישראל או לגרום להכשיל באיסורין.⁵³

הרב פיינשטיין טוען אפוא כי מחובתו של מורה ההוראה להתיר אם כך נראה לו, אפילו בניגוד למה שנמצא בספרים, ואסור לגרום סבל לבת ישראל; וכל שכן בענייננו שבו אין הלכה מובהקת האוסרת (ואדרבה יש מקום להחמיר יותר באישה נשואה משום שיש דעות שהיא נחשבת לנואפת).

רצונה של אישה רווקה להיות אִם אינו רצון אנוכי, אלא רצון הנובע מרוחב לב ומבקשתה להעניק אהבה ללא גבולות. מובן שגם היא הייתה רוצה ללדת במסגרת משפחתית מסורתית, אולם משלא הסתייע הדבר אין להוסיף סבל על סבלה, ועלינו להתחשב במיעוט היוצאות מן הכלל שהמזל לא האיר להן פנים ולא הצליחו למצוא את זיווגן. אכן, כנגד הרב פיינשטיין היו שטענו כי החמלה מסנוורת את עיניו,⁵⁴ אולם אליבא

48 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק ג, סימן ט: "דבר ראוי והגון ורצוי לפני השי"ת להשתדל עבור נשים צנועות ויקרות וכמו שנצטוינו להשתדל בהיתר עגונות ובלבד שיהיה ההשתדלות בדיני תורה באמת".

49 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק ד, סימן לד (לגבי סירוס אישה): "משמע דאיכא צער גדול בזה שמיתענגא איזה זמן מבעל... אף שמסתבר שלא דמיא לעגונה ממש שמצינו שהקלו בה כמה קולות... מ"מ משמע דהוא צער גדול ביותר".

50 שו"ת אגרות משה, חלק א, סימן סג (בעניין תשמיש במוך): "הנה בפ"ת... הובא מחלוקת בין תשובות האחרונים... ואף שמה אני להכריע... אבל כיון שמקום עגון הוא שהרבה הצריכו חכמים לשקוד לטובתה... שאין לחוש לכבוד הגדולים אף שהם רבותינו גאוני עולם".

51 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן עט (לגבי אישה שנישאה לאדם ללא גבורת אנשים): "ומחמת שהוא ענין עגונה ששקדו לתקנתה נזדקקתי לעיין בזה...". ובחלק ד, סימן לד: "וגם מצינו שגירושין כשהוא בעל כורחה נמי קורא הגמ' בגיטין דף כ"ו ע"ב בלשון מעגן ומותיב לה...".

52 שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימנים מא-נח.

53 שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק א, סוף סימן קא.

54 לדוגמה: "לתשובותיו להיתירא יש להתייחס אליהן בכל הזהירות כי כחא דהיתרא של הגאון הזה שליט"א עולה פי כמה על כל המקילים שהיו בישראל וגם שהוא כתוצאה ממידותיו המצוינות בחסד ובצדקה וברחמים על הבריות ורוצה שלא להחמיר עליהם במקום איזה סמך שהוא להקל". מתוך

דאמת, רחמים וצדק אינם ערכים מנוגדים: רחמים הם מרכיב של צדק,⁵⁵ והחמלה אינה מסנוורת את עיני השופט אלא מסייעת לו להביט נכוחה אל האמת.

אינני יודע מה היה הרב פיינשטיין עונה לרווקה המבקשת להרות באמצעות הפרייה מלאכותית מתורם לא-יהודי; אולם אפשר ללמוד מדרכו הקדושה ומהוראותיו בנושאים קרובים. כפי שהרב פיינשטיין נהג להבדיל בין ההלכה המובהקת לבין עצתו האישית,⁵⁶ ראוי לכל מורה הוראה להבחין בין השתיים. המצב הוא שעת הדחק והסבל רב;⁵⁷ וראוי לגשת לעניין מתוך חמלה שתגבר על השיקולים האחרים אף שגם הם חשובים מאוד. כך למדנו מרבי יהודה הנשיא שאחרי שלמד את הלקח על בשרו, הורה: "ורחמיו על כל מעשיו".⁵⁸

ברוח זו פסק הרב אהרן ליכטנשטיין:

אנחנו איננו ששים למצב שילד יגדל בלא אב, אך א"א לראות את דמעתה ולחשות, ולכן כיוון שאין כאן איסור, הרי שמותר לה לקבל תרומת זרע מגוי, ורופא יזריק אותו, כמו שעושים לזוג נשוי.⁵⁹

אסיים במילותיו של שופט בית המשפט העליון האמריקני, בנימין נתן קרדוזו (יהודי) שהבין ש"צדק הוא לא פחות מאשר צדק שזור ברחמים";⁶⁰ והציע לעמיתיו - בעקבות לשון הגמרא - להתפלל בעת העיסוק במלאכת השיפוט:

יש אגדה עתיקה שא"להים מתפלל. תפילתו היא: "יהי רצון מלפני, שיכבשו רחמי את כעסי, ויגולו רחמי על מדותי, ואתנהג עם בני במידת רחמים, ואכנס להם

מאמרו של מאיר אמסל "עוד פרטים נחוצים באיסור ההזרעה המלאכותית" המאור, שנה טז, קונטרס א 11 (תשרי-חשוון התשכ"ה), עמ' 11-18.

55 בשאלות כגון אלו הרב פיינשטיין השתמש פעמים אחדות במטבעות לשון כמו "נכון להורות" או "ההשתדלות בדיני תורה 'באמת'", ראו: שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק א, סימן סג; אבן העזר, חלק ג, סימנים ט-י; חושן משפט, חלק א, סימן מה.

56 ואומנם אין לאישה להחליט בעניין זה מבלי להיוועץ תחילה בסמכות תורנית. ראו את עצת הרב פיינשטיין בעניין אמצעי מניעה (שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק ד, סימן סז) ונראה שהדברים קל וחומר לענייננו.

57 ראו גם בדברי הרב שרלו (לעיל הע' 5) המסכם את פסיקתו המתירה במילים הבאות: "דברים אלה נכתבים מתוך צער עמוק על המציאות בה ישנן נשים שהגיעו לגיל זה ולא מצאו דרך להקים בית על אף רצונן. הדברים מסורים ללב, ובוודאי שאין ללכת בדרך זו כדרך לכתחילה".

58 בבא מציעא פה ע"א; ירושלמי, כלאים ט, ג; בראשית רבה (וילנה), לג, ג; ילקוט שמעוני, תהילים, תפוח.

59 הרב שמואל דוד, לעיל הע' 44. אך ראו הרב אריה כץ "על הספר 'אבוא ביתך'" המעין נח(ג) 97 (ניסן התשע"ח), עמ' 103.

60 BERYL HAROLD LEVY, CARDOZO AND THE FRONTIERS OF LEGAL THINKING (Port Washington: Kennikat Press, 1965), p. 72

לפנים משורת הדין" (ברכות ז ע"א). זו התפילה שבה אנו [השופטים] צריכים לומר כאשר השד של פורמליזם מפתה את השכל עם הפיתוי של סדר מדעי.⁶¹

סיכום

סוגיית הפריה מלאכותית לרווקה מזרעו של נוכרי היא סוגיה שיש לגשת אליה בכובד ראש מיוחד שכן השלכותיה הן גורליות, ודרושות בה רגישות רבה כלפי האישה וזהירות בשיקול הדעת. אין הלכה פסוקה האוסרת על רווקה להרות באמצעות הפריה מלאכותית מזרעו של נוכרי; והאוסרים זאת מתבססים על החשש מפגיעה בערכים חשובים, כגון: קדושה, טהרה, ושמירה על התא המשפחתי המסורתי. מאחר שאין הלכה מובהקת האוסרת, אין זה הוגן להעמיס את עול החשדות והחששות על כתפיה של אישה עלובת נפש.

השיקול היחיד העומד כנגד ההיתר הוא הדאגה לטובת הילד; וזהו שיקול שאינו עניין דתי אלא עניין הומני. מבלי לפגוע בכבודם של לומדי התורה, הרבנים אינם מומחים יותר בנושא זה מהאישה עצמה או מהחברה הכללית הרואה באפשרות זו אופציה שאיננה לכתחילה אולם מצויה בתחום הסבירות. לכן, לעניות דעתי אין זה נכון שרבנים יכריעו כי יש לאסור זאת מחמת טובת הילד.

ישנם שני שיקולים עיקריים לטובת ההיתר: הראשון, הוראת התלמוד הירושלמי, "כשם שאסור להתיר את האסור, כך אסור לאסור את המותר" והזהירות מ"חומרא דאתי לידי קולא"; השני - ולעניות דעתי, המכריע - הוא שיקול החמלה כלפי האישה. על אף השיקולים החשובים לאיסור, עלינו להתמודד עם החריג ויוצא הדופן, ובנידון דידן עלינו לבוא לקראת אלו שחרף רצונן וניסיונותיהן, לא הצליחו להקים משפחה מסורתית.

סבלה של אישה שלא זכתה להינשא גדול ממילא; האם נגזור עליה סבל נוסף ובדידות עולמית? חובה לשקוד על טובתה ובכך לקיים "חסד ואמת נפגשו".

Benjamin Nathan Cardozo, "The Nature of the Judicial Process", THE SELECTED WRITINGS OF BENJAMIN NATHAN CARDOZO (Margaret Hall ed., New York: Fallon Publications, 1938), p. 133